

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav hospodářských a sociálních dějin

Moderní hospodářské a sociální dějiny

Teze dizertační práce (autoreferát)

Mgr. Michael Polák

*Studentstvo v období poststalinismu: vysokoškolské instituce a proměny
studentské participace v Československu (1956-1969)*

*Students in Post-Stalinist Czechoslovakia: Universities and Students'
Participation (1956 – 1969)*

Vedoucí práce doc. Michal Pullmann, CSc.

2024

Autoreferát:

Studující na přelomu roku 1967 a 1968 jako první sociální skupina atakovali jeden z pilířů komunistického vládnutí – demokratický centralismus. Na jaře 1968 se začala rozpadat zastřešující mládežnická organizace Československý svaz mládeže (ČSM) a studenti a studentky začali zakládat nové vysokoškolské samosprávy, které neměly být podřízené žádné zastřešující nestudentské instituci – ani Komunistické straně Československa ani ČSM. Vznik nezávislých studentských samospráv byl cíl studentského hnutí, které vzniklo v první polovině 60. let. Tato dizertační práce tak odpovídá na otázku, jak se tomuto hnutí podařilo prosadit svůj cíl.

Předkládaná dizertační práce má dvě hlavní intence: Za prvé, snaží se obecně přispět k porozumění jemné dynamiky sociálních hnutí, a to ve vztahu ke zkušenostem konkrétních aktérů i celé společenské skupiny. Vedle toho ji jde o hlubší porozumění tomu, jak se určitému hnutí podaří prosadit svůj program. Za druhé se práce chce příspěvkem k výzkumu poststalinismu jako doby se svými specifiky, odlišujícími ho od jiných historických období.

Předkládaná dizertační práce se zabývá činností a strategiemi vysokoškolských studentů a studentek v širším slova smyslu. Soustředí se zejména na vztah studentstva k ČSM, tedy k jejich zaštiťující organizaci a pokouší se zachytit jemnou dynamiku sociálního hnutí. Pro porozumění dynamiky hnutí, je vývoj hnutí analyticky rozdělen do tří resp. čtyř fází: Za prvé utváření nespokojenosti sociální skupiny. Za druhé vznik sociálního hnutí prosazujícího politický program (intelektuální konstrukci), která má vyřešit nespokojenost. Za třetí mobilizace aktérů a akterek a moment prosazení politického programu. V případě studentského hnutí šedesátých let je k těmto třem fázím třeba připojit fázi čtvrtou, a to potlačení hnutí a jeho zánik po roce 1969.

Koncepčně tato práce navazuje na historickou tradici výzkumu sociálních hnutí, kde hraje klíčovou roli zkušenosti (E. P. Thompson, Barrington Moore, Axel Honneth, Katrina Navickas), ale také na soudobé teoretiky a teoretičky sociálních hnutí, kteří vedle racionální roviny sociálních hnutí neignorují ani emoce, bez nichž není možné rozumět různým vlivům na dynamiku hnutí (Jeff Goodwin, James M. Jasper, Francesca Polletta).

Sociální hnutí, které prosazuje systémovou změnu, reaguje na skupinově specifické pocity zklamání a nespokojenosti. Tyto zkušenosti pak v návaznosti na společné jednání proměňuje do hnutí, které získává sílu stávající poměry změnit. Pro vysvětlení

dynamiky sociálního hnutí je proto klíčové nejdříve této nespokojenosti porozumět, k čemuž směřuje výše uvedená první fáze. Zklamání a nespokojenost přitom nepojímá ani jako abstraktní kategorie ani pouze jako individuální, jedinečný prožitek historických aktérů, nýbrž vysvětluje nespokojenost primárně z každodenní a materializované zkušenosti, tedy jako sociální jev, vyskytující se zejména tehdy, dochází-li k rozporům mezi očekáváním a každodenní realitou. Na celospolečenské úrovni jsou očekávání spjata především s přísliby vládnoucí nomenklatury, která o ně opírá legitimitu svého vládnutí. Ve středu bádání proto v této první fázi stojí otázka, s čím konkrétně byli v období poststalinismu studenti a studentky nespokojeni, jaká očekávání se nenaplnovala a o co se tato očekávání opírala. Analýza první fáze dynamiky sociálního hnutí propojuje zkoumání klíčových příslibů s jejich osvojením ve společnosti; analýza tak není pouhým izolovaným výzkumem jednoho hnutí – zabývá se sice studentstvem, poskytuje však průhled k povaze poststalinismu jako celku.

Ústřední figuru tohoto textu představoval tzv. *Schrödingerův student*, která představovala specifickou dvojí pozici studentstva, jež mělo být nositelem pokrokových socialistických hodnot, zároveň se však mohlo snadno stát potenciální reakční silou. To mělo své kořeny v poststaliniském napětí. Toto napětí mělo dva zdroje – zaprvé potřebu udržovat zdání konsensu strany, které tak navenek zahlazovalo vnitřní rozpory vycházející ze stranického názorového kolbiště, vytvářející však zároveň rozpory nové – vzešlé především z toho, že si studující nikdy nemohli být jisti, jestli jejich jednání bude zhodnoceno jako přijatelné, nebo jako odsouzeníhodné.

Druhý zdroj poststaliniského napětí tkvěl v komunistické doktríně a její nekritické oslavě – ve výdobytků cesty, na kterou se Československo pod vedením Komunistické strany Československa vydalo. Zdůrazňování současných i budoucích výdobytků tak stimulovalo obrovská očekávání, za jejichž naplňování brali komunisté a komunistky zodpovědnost. Dizertační práce proto nehodnotila výkony socialistické diktatury, nýbrž analyzovala konkrétní očekávání, která z nich vycházela a artikulaci jejich (ne)naplňování.

Jednalo se o čtyři oblasti, ve kterých docházelo k rozporům mezi očekáváním a zkušeností: 1) Rozpory v příslibech blahobytu, 2) rozpory v příslibech vědeckotechnické revoluce, 3) rozpory spojené s očekáváním lepší informovanosti, 4) rozpory v příslibech socialistické demokracie. Každé z těchto oblastí je věnována jedna kapitola. Tyto čtyři typy příslibů, resp. jejich nenaplnování v každodenní realitě stály za vznikáním (nejednalo se o jednorázový, nýbrž dlouhodobý efekt) studentské nespokojenosti. Ať studentky a studenti

kritizovali špinavé menzy, nedostatek studentských ubikací, zastaralé vybavení chemických laboratoří, nedostatek informací o zahraničních výjezdech či sisyfovskou práci při pokusech dosáhnout opravy výpadků elektrického proudu, všechny tyto nedostatky nepředstavovaly nějaký abstraktní problém, nýbrž vycházely z každodenní zkušenosti, kterou je potřeba pochopit vzniku nespokojenosti zkoumat. Studentská kritická aktivita nepředstavovala abstraktní antikomunistický postoj, naopak mířila tam, kde nebyly naplňované hlavní přísliby socialismu. Čím fundamentálnější rozpor mezi deklaracemi, očekáváním a žitou realitou, tím větší riziko ztráty legitimacy vládnoucích způsobovaly.

V první polovině 60. let se tak začali zejména v Praze formovat studující, kteří viděli nápravu všech výše zmiňovaných typů problémů ve změně politických struktur, kde by se mohli studenti a studentky politicky angažovat. Především mířili na ČSM, který chtěli nejprve reformovat (decentralizovat, federalizovat), později se z něho vymanit zcela (především od konce roku 1966) a nahradit ho na svazu zcela nezávislými strukturami. Právě tyto studující a jejich aktivity označují za studentské hnutí nebo za tzv. pražské radikály a radikálky. Tyto aktéry a aktérky spojoval jeden paradox – byli nejaktivnějšími kritiky a kritičkami dobové podoby struktur Svazu, zároveň patřili mezi nejaktivnější svazáky a svazačky. Jejich aktivity se odehrávaly především v rámci svazových struktur – ať už v ročníkových či celofakultních výborech, ve VOV ČSM či ve svazových studentských časopisech. Mezi nejaktivnější patřili studenti a studentky Jiří Müller, Lubomír Holeček, Jana Kohnová, Zdeněk Pinc, Jana Smolanová, Karel Kovanda, Vladimír Andrlé či Jaroslav Jíra a řada dalších.

Až do roku 1967 artikulace kritiky různých studentských problémů probíhala paralelně vedle sebe a teprve až tzv. strahovské události všechny tyto typy kritiky spojily do jednoho proudu. Mezi posledním říjnem a půlkou prosince roku 1967 se všechny tyto rozpory koncentrovaně projevíly: k počátku odepření poslušnosti došlo na kolejích, tedy v místě, kde se měly materializovat jak přísliby blahobytu, vědeckotechnické revoluce (svým moderním vybavením) a kde mělo docházet k základní politické socializaci pomocí studentských samospráv. Výpadky elektrického proudu na Strahově, které se studentské kolejní samosprávy pokusily mnohokrát řešit oficiální cestou, vedly k masové mobilizaci, která byla nakonec kvůli snahám vedení ČSM znemožnit studentskou výměnu informací o událostech přesměrována proti samotnému Svazu. Silné morální emoce způsobené policejním násilím i dalšími zmíněnými věcmi se díky neúnavné politické práci protagonistů a protagonistek studentského hnutí podařilo nasměřovat k odřeknutí loajality, kdy se studentská masa postavila za požadavek tzv. pražských radikálů a radikálek. Studenti a studentky tak

v předvečer pražského jara napadli princip demokratického centralismu a z kraje ledna 1968 začali prakticky zakládat nové studentské struktury, založené na principech společenské samosprávy. To vedlo k posílení studentského hnutí, které mobilizovalo i ty aktéry, kteří do té doby nebyli ochotní se politicky angažovat za řešení svých problémů.

Strahovské události ovšem znamenaly i značný úspěch politických strategií, které si původní velmi malé hnutí, soustředěné především v Praze, zvolilo. Jednalo se o taktiku *poziční politiky*, tedy obsazování důležitých studentských organizací v ČSM – od celofakultních po celopražských až k celorepublikové Vysokoškolské radě při ÚV ČSM (s tím, že poslední zmíněnou se jim obsadit nepodařilo). To hrálo velikou roli v tom, že když se konaly společenské diskuze o dění okolo Strahovských kolejí, byli to oni, kdo se mohl postavit do čela vyjednávání a vyšetřování. Důležitá taktika tzv. *ruchů* přinesla také své ovoce. Pražským radikálům a radikálkám se povedlo využít zjitřené atmosféry a veliké pozornosti, které se Strahovu dostalo, k vyvolání referenda, během kterého se měli studenti a studentky rozhodnout, jestli dají přednost ČSM, či nové studentské organizaci. V neposlední řadě fungovala i taktika *mravenčí práce*, tedy důsledného hájení studentských zájmů v průběhu vyšetřování událostí, díky které si mezi nimi pražští radikálové a radikálky získali velkou legitimitu.

Období pražského jara bylo mimo jiné charakteristické hledáním obsahu pro tzv. demokratický socialismus. Asi žádná jiná společenská skupina ho neměla tak moc silně provázaný s představou socialistické samosprávy jako právě studenti a studentky, kteří se ji až do výročí okupace v roce 1969 snažili budovat. Nové studentské struktury tak byly promyšlené zdola nahoru – tedy od členství přes základní fakultní organizace, městská centra, celonárodní až po celostátní úroveň. Podobné očekávání studenti a studentky měli i o ostatních společenských skupinách, se kterými je měly vázat dohody o spolupráci. Konečným sporem se stalo členství v Národní frontě, kdy někteří aktéři a aktérky v ni nevěřili ani v období největších nadějí pražského jara, zatímco někteří v její demokratický potenciál věřili až do konce studentského hnutí.

Tato konkrétní aplikace budování samosprávného socialismu (sice pouze ve studentském prostředí, ale ve víře, že zbytek společnosti bude budovat podobné struktury) ukazuje na specifickou roli utopického a revolučního myšlení, která byla pro poststalinismus charakteristická, a která ho odlišovala od „normalizačního ustrnutí“ i „konce dějin“ devadesátých let. Zároveň toto revoluční myšlení bylo zcela reálné a, ukotvené v dobových

společenských vztazích a přes vnitřní problémy ztroskotalo především kvůli zásahu zvenčí. Zároveň to byla politická aktivita, která měla řešit jak materiální, tak postmateriální problémy, což z ní činí politickou „revoluční“ praxi zcela konkrétní, avšak nezbavenou politické imaginace.

V období pražského jara a zejména celý rok po vojenské intervenci vojsk Varšavské smlouvy se mezi studentstvem začaly projevovat staronové nečekané problémy. Zejména se zřetelně ukázalo, že jednotlivé socialistické přísliby mají svou hierarchii. Přestože problémy postmateriální povahy, tedy ty spojené především s informovaností a politickou participací, představovaly zásadní problém podle průzkumů minimálně pro půlku studujících, drtivá většina studentstva chtěla vyřešit alespoň problémy materiální, tedy ty spojené s přísliby blahobytu a vědeckotechnické revoluce. I to byl jeden ze zdrojů silného konfliktu mezi studenty hájícími tzv. *odborovou pozici* studentského hnutí a těmi, kteří hájili tzv. *politickou pozici*.

Zejména od listopadové studentské stávkou v roce 1968 se začal objevovat nový problém: nenaplnění očekávání ohledně dosahování cílů nového studentského hnutí, který zvláště kontrastoval s tím, kolik energie budování nových struktur vyžadovalo. Tyto emoce tak vedly u celé řady studujících k pasivitě a stáhnutí se do soukromé sféry. Silné emoce vedoucí nejprve k silné mobilizaci, posléze ale u řady lidí k demoralizaci, vyvolalo také upálení Jana Palacha.

Represivní řez, který přišel mezi dubnem a říjnem roku 1969, není jediným vysvětlením toho, že původně jedna z nejaktivnějších sociálních skupin – studentstvo – v říjnu 1969 zcela zanechalo svých původních cílů. Část studentstva již dříve omezila své požadavky především na hájení materiálních zájmů, které představovaly jeden z příslibů nově vzniklého Svazu socialistické mládeže (SSM), na což ukazuje částečná personální provázanost vedení studentských struktur vzniklých v roce 1968 (Svaz vysokoškolského studentstva – SVS) a nově vzniklé vysokoškolské organizace, která měla aktivity studentského hnutí potlačit. Část studentstva upadla do pasivity již před výročím okupace, ke které je vedlo buď to, že se nenaplnovala očekávání ohledně úspěchů studentského hnutí, znechucení nad konflikty uvnitř hnutí či pocitu zmaru po Palachově smrti. Definitivní zákaz SVS i dalších nově vzniklých studentských organizací tak sebralo politickou energii i těm, kteří do poslední chvíle hájili studentskou nezávislost.

Výběr z použité literatury:

GOODWIN, Jeff, JASPER, James M., Emotions and Social Movements, in STETS, Jan E., TURNER, Jonathan H. (eds.), *Handbook of the Sociology of Emotions*, New York 2007

HIRSCHMAN, Albert, *Shifting Involments: Private Interest and Public Action*, Princeton 1982.

HOLEČKOVÁ, Marta Edith, *Příběh zapomenuté univerzity. Univerzita 17. listopadu (1961 – 1974) a její místo v československém vzdělávacím systému a společnosti*, Praha 2019.

JASPER, James M.: *The Art of Moral Protest : Culture, Biography and Creativity in Social Movements*. Chicago 1997.

KNAPÍK, Jiří, FRANC, Martin a kol., *Mezi pionýrským šátkem a mopedem. Děti, mládež a socialismus v českých zemích 1948 – 1970*, Praha 2018.

KOLÁŘ, Pavel, *Soudruzi a jejich svět. Sociálně myšlenková tvářnost komunismu*, Praha 2019, str. 212.

KOPEČEK, Michal (ed.), *Architekti dlouhé změny. Expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019.

LARKIN, Brian, The Politics and Poetics of Infrastructure, *Annual Review of Antropology* 42, 2013, s. 333.

MARUŠIAK, Juraj, *Príliš skoré predjarie... Slovenskí študenti v roku 1956*, Bratislava 2020, 111.

MERVART, Jan, RŮŽIČKA, Jiří, „Rehabilitovat Marxe!“ *Československá stranická inteligence a myšlení post-stalinské modernity*, Praha 2020.

MOORE, Barrington, *Injustice. The Social Basis of Disobedience and Revolt*, London, Basingstoke 1978.

MRÁZEK, Rudolf, *Engineers of Happy Land: Technology and Nationalism in a Colony*, Princeton 2002, 161.

NAVICKAS, Katrina, A return to materialism. Putting social history back into place, in: HANDLEY, Sasha, MCWILLIAM, Rohan, NOAKES, Lucy (eds.), *New Directions in Social and Cultural History*, Bloomsbury 2018, 87 – 108.

NEBŘENSKÝ, Zdeněk, *Marx, Engels, Beatles. Myšlenkový svět polských a československých vysokoškoláků 1956 – 1968*, Praha 2017.

PAŽOUT, Jaroslav, *Mocným navzdory: studentské hnutí v šedesátých letech v Československu*, Praha 2008,

PULLMANN, Michal, Sociální hnutí jako problém soudobé historické vědy v kontextu sociálních věd. Příspěvek k interdisciplinárnímu přístupu, in: KÁRNÍK, Zdeněk, KOPEČEK, Michal (eds.), *Bolševismus, komunismus, radikální socialismu v Československu, díl 1.*, Praha 2003.

RÁKOSNÍK, Jakub, *Sovětizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu*, Praha 2010.

RÁKOSNÍK, Jakub, SPURNÝ, Matěj, ŠTAIF, Jiří, *Milníky moderních českých dějin. Krize konsenzu a legitimacy v letech 1848 – 1989*, Praha: Argo, 2018

SCHULZE WESSEL, Martin, *Pražské jaro. Průlom do nového světa*, Praha 2018

SOMMER, Vítězslav a kol., *Řídit socialismus jako firmu. Technokratické vládnutí v Československu, 1956 – 1989*

THOMPSON, Edward P, *The making of the english working class*, Penguin 1963.

Výběr z použitých pramenů:

Archivní prameny:

Národní archiv v Praze:

---, č. f. 994/0/4, f. Ministerstvo školství a kultury, Praha – kolegium ministra.

---, č. f. 1261/0/4 f. Komunistická strana Československa – Ústřední výbor 1945 - 1989, Praha – předsednictvo.

---, č. f. 1261/0/14, f. Sekretariát ÚV KSČ, 1954 – 1962.

---, č. f. 1261/0/15, f. Sekretariát ÚV KSČ, 1962 – 1966.

---, č. f. 1261/0/16, f. Sekretariát ÚV KSČ, 1966 – 1971.

---, č. f. 1261/0/45, KSČ – ÚV (1945 – 1989) – Kancelář prvního tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného – tajné.

---, č. f. 1026, fond Československý svaz mládeže, nezpracovaný fond.

Archiv hlavního města Prahy

---, č. f. 1499, f. Komunistická strana Československa – Vysokoškolský výbor.

Archiv Univerzity Karlovy

---, č. f. 138, f. Kolejní rada areálu Strahov,

---, č. f. 65, f. Studentské hnutí.

Archiv bezpečnostních složek

---, č. f. A7, f. Sekretariát náměstka ministra vnitra plk. Jaroslava Klímy

---, č. f. A2/3, f. Sekretariát ministra vnitra III. díl, 1966 – 1975.

Libri prohibiti

---, f. Československé studentské hnutí šedesátých let dvacátého století

studentská periodika:

Tyto i další studentské časopisy jsou dostupné elektronicky:

<https://www.libpro.cz/studentske-casopisy/>

<https://scriptum.cz/cs/periodika/studentske-casopisy-60-let-xx-stol>

Aktuality, vydává vysokoškolská rada ÚV ČSM, 1964 – 1966.

Buchar. Orgán studentů ČVUT Fakulty strojního inženýrství, vydává Fakultní výbor ČSM, 1963 – 1969.

Bulletin Brněnského studentského centra, 1968 – 1969.

Bulletin Q, vydává brněnské studentské centrum, 1969.

Bulletin VOV ČSM Praha, 1966 – 1968.

Dalila. Časopis studentů vysoké školy zemědělské v Českých Budějovicích, 1968 – 1969.

Éčko. Časopis studentů PEF, 1969.

Ekonom. Časopis studentů Vysoké školy ekonomické v Praze, 1968 – 1969.

Elektron. Časopis Fakulty Elektrotechnické Vysokého učení technického v Brně, 1968.

Elixír. Časopis studentů VŠCHT v Praze, 1959 – 1969.

Fórum zahrnačnických studentů, 1969.

Hejrup, časopis VV ČSM na PF v Ústí n. L., 1965 – 1966.

Impuls. Časopis studentů VŠZ Praha-Suchdol, 1964 – 1969.

Index. Časopis plzeňských vysokoškoláků, 1966 - 1969

Informace AMU. Čtrnáctidenník studentských organizací, 1969.

Integrál. Časopis studentů MFF UK Praha, 1968 – 1969.

LEF. Měsíčník FV ČSM lesnické fakulty v Brně, 1964 – 1969.

Medik. Časopis mediků Lékařské fakulty J. E. Purkyně, 1968.

Motto. Časopis studentů FTVS UK, 1969.

Reflex. Časopis Fakultního výboru ČSM Fakulty všeobecného lékařství UK v Praze, 1962 – 1968.

Ruch. Časopis studentů FF Univerzity U. J. Purkyně v Brně, 1968.

Spektrum. Časopis Akademické rady Přírodovědné fakulty UK v Praze, 1968 – 1969.

Studentský Hyde Park. Občasník Predsedníctva ZVS při VŠP v Nitre, 1968 – 1969.

Zpravodaj Vědecké rady UV ČSM, 1964.

Výběr z publikační činnosti:

Kolektivní monografie:

- POLÁK, Michael, „Přímou akcí za osvobození proletariátu!“ Anarchističtí horníci v severozápadních Čechách v letech 1896 – 1930, in: KUŘÍK, Bob, MAGINCOVÁ, Dagmar, SLAČÁLEK, Ondřej (eds.), *Nečekáme nic od reform. Kapitoly o českém anarchismu*. [vyjde jaro – léto 2024].
- POLÁK, Michael, „Věšme židy, komouše!“ *Sympatie k fašismu u mládeže v pozdním socialismu*, in: DANIEL, Ondřej a kol., *Kultura svépomoci: ekonomické a politické rozměry v českém subkulturním prostředí pozdního státního socialismu a postsocialismu*, Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2016.

Studie v odborných periodikách:

- POLÁK, Michael, SLAČÁLEK, Ondřej, The Story of Czech Anarchism, Thought and Practice of Czech Libertarians, 1883–1930, *Anarchist studies*. An inter- and multi-disciplinary journal of anarchism research. [vyjde podzim 2024].
- POLÁK, Michael, “We Want Light!” Prague Students and the Failing Scientific-Technological Revolution in the Post-Stalinist era (1956–1968), *Journal of Modern European History* 20, 2022/1.
- KŘÍŽKOVSKÝ, Matyáš, POLÁK, Michael, SLAČÁLEK, ONDŘEJ, Anti-Authoritarianism of the Movement of Revolutionary Youth? Three possible explanations, *Contradictions: A Journal for Critical Thought* 5, 2021/2.
- POLÁK, Michael, Politika ulice. Studentské manifestace v 60. letech v Praze a rozpad vysokoškolských struktur ČSM, *Soudobé dějiny* 26, 2019/2 – 3.